

Field : Fine Arts

Type : Review Article

Received: 12.07.2017 - *Corrected*: 10.11.2017 - *Accepted*: 26.11.2017

Türk Töresinin Hazineleri Kutsal Şaman Elbiseleri İkonografisi

Kevser GÜRÇAN YARDIMCI

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi MYO İstanbul, TÜRKİYE

E-Posta: kevser.gurcan@msgsu.edu.tr

Öz

Dünyanın pek çok noktasında bugün hala varlık gösteren Şamanizm'in, en orijinal halinin Asya ve Sibiryta bölgesinde görüldüğü araştırmacıların ortak görüşüne sahip oldukları bir konudur. Bu sebeple Asya ve Sibiryta bölgesinde geçmişte ve bugün Şaman inanç sistemini benimsemiş olan Türk halklarının Şamanlarına ait elbiseler hayli önemli ancak özellikle dini ve siyasi nedenlerle yok edilmiş olmaları sebebiyle de ulaşılması güç materyallerdir. Türk halklarında "Kamlık" olarak varlık gösteren ve atalar kültürüne dayalı olarak doğa ile uyumlu yaşamı esas alan Şaman inanç sistemi için, uluslararası literatürde "Şamanizm" terimi kullanılmakta ve uygulayıcısı olan kişi de "Şaman" olarak tanımlanmaktadır. Bu inanç sisteminin sınırları içerisinde Şaman, hayvanlar, bitkiler, dağlar, nehirler gibi yeryüzü varlıklarının yanı sıra yeraltı ve yerüstü güçleriyle de gerekli durumlarda iletişim kurabilmekte, Tanrılar-insanlar-ruhlar arasındaki karşılıklı talepleri iletebilmektedir. Sağlıklı ve huzurlu bir yaşamın sırrı, doğa varlıkları ve doğa üstü güçlerle aradaki memnuniyeti ve dengeyi koruyabilmektedir. Şaman inanç sisteminin teolojik esaslarının, temel prensipleri ve dogmalarının kendine ait yazılı kaynaklarının olmaması, anlaşılabilmesini güçleştirmektedir. Bu durum, Şaman dünya görüşünün tanımlanması ve çözümlenmesinde, mevcut materyallerin derinlemesine araştırılarak analiz edilmesini zorunlu hale getirmektedir. Bu materyallerin başında, Şaman'ın ritüeller sırasında kullandığı kutsal giysileri gelmektedir. Şamanik geleneklerin ve kültürel kodlarının oluşumunun temel faktörlerini bünyesinde barındıran Şaman elbiseleri, simgesellik yüklü donanımları ile Şaman inanç sisteminin tanımlanması ve sınırlarının çizilmesinde belirleyici faktör olmalarının yanı sıra kültürel çeşitlilik dikkate alınarak bölgesel saptamaların yapılabilmesi için de kaynak oluşturmaktadırlar. Esasın korunması ile birlikte, Şaman'ın yardımcı ruhları ve buna bağlı olarak değişkenlik gösteren Şaman elbiselerinin biçimi ve donanımı, özgün birer nesne olmaları ile birlikte soyut Şaman uygulamaların somut bir göstergesidirler. Bu çalışmada amaç, hazırlanma sebepleri, süreçleri, prensipleri, kullanımı sırasındaki zaman-mekan-kavram değişkenleri ile üzerinde bulundurduğu, neredeyse tüm evreni temsil eden nesnelere birlikte özgün bir giysi formu olarak karşımıza çıkan Türk Şaman elbiselerinin ve ilgili ritüellerin analiz edilerek, söz konusu halkların inanç ve düşünce yapısının değerlendirilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Türk Şamanlığı, Şaman Elbiseleri, Simgesellik

The Treasury of Turkish Tradition; Sacred Shaman Clothes Iconography

Abstract

Still observed in many corners of the modern world, Shamanism is considered to have its most original form in Asia and Siberia; which is a consensus of researchers in our present day. For this reason, the clothes of Shamans belonging to the Turkic nations who adopted Shaman belief system in Asia and Siberia both in the past and in our present day are extremely important; however, they are also the materials that are difficult to observe because of being destroyed for political and religious reasons.

For Shaman belief system, which is based on ancestors that exist as “Kamlık” in Turkic nations, and which considers a lifestyle that is in agreement with the nature as the main principle, the term “Shamanism” is used in the international literature, and the applying person is called as “Shaman”. Shaman, who is considered within the borders of this belief system, could establish communication with underground powers and with the powers on the ground as well as with animals, plants, mountains, rivers when necessary; and convey the demands between god-humans-spirits. The secret of a healthy and peaceful life lies in preserving the satisfaction and balance between creatures in the nature and supernatural powers. The lack of written sources for Shamanism showing the theological principles, basic principles and dogmas make it difficult to understand it. This situation makes it compulsory to analyze the existing materials to define and analyze the Shamanic world view. The most important material among these is the sacred clothes used by Shaman in rituals. Shaman clothes host the basic factors of forming the Shamanic traditions and cultural codes, and constitute a precious source for the definition of accessories that are full of symbolism and to define the Shaman belief and set its limits by considering cultural diversity and regional deviations. Although the basic elements are preserved, Shaman clothes vary depending on the helping spirits of the Shaman, and their shapes and accessories denote specific objects, and are concrete indicators of Shaman practices.

The purpose in this study is to analyze the Shaman clothes and relevant rituals in terms of the reasons for preparations, processes, principles, and the objects on which the time-place-concept variables are considered to represent almost the whole universe, which makes Shaman clothes to be considered as a specific form, and to evaluate the belief and intellectual structure of the relevant people.

Keywords: Turkic Shamanism, Shaman Clothes, Symbolism

Giriş

Şaman'ın planlı ve kontrollü olarak gerçekleştirdiği astral seyahatleri süresince, iletişim kurduğu doğa üstü güçler ile insanlar arasında arabuluculuk faaliyetleri, sıradan insanlardan farklı güç ve yetilerin yanı sıra özel yöntemler ve araçlar gerektirmektedir. Şaman ritüellerinin en etkili araçlarından biri olan kutsal elbiseleri, Şaman'ın zırhı, bineği, koruyucu ruhlarının barınağı ve kimliğinin göstergesidir. Aynı zamanda, tarih öncesi devirlerden günümüze kültürel taşıyıcılığın da sorumluluğunu üstlenmiş, simge yüklü nesnelere sahiptir. Zaman içerisinde çeşitli sebeplerle yok olmuş birçok uygulama ile birlikte Şaman elbiseleri de değişime uğramıştır. Bu yüzden eski dönemlere tanıklık etmiş ve korunarak bugüne ulaşabilmiş Şaman elbiselerinin analizlerinin yapılarak yorumlanması büyük önem taşımaktadır.

Şamanizm dünyanın pek çok noktasında bugün hala varlık göstermektedir ve araştırmacılar en orijinal halinin Asya ve Sibiryaya bölgesinde görüldüğünü söylemektedir. Bölgedeki arkeolojik buluntular da sözlü kültürle aktarılan bilgileri doğrular niteliktedir. Bu sebeple Asya ve Sibiryaya bölgesinde, geçmişte ve bugün Şaman inanç sistemini benimsemiş olan Türk halklarının Şamanlarına ait elbiseler hayli önemlidir. Bu elbiseler, dini ve siyasi nedenlerle yok edilmiş olmaları sebebiyle ulaşılması güç materyallerdir. Bu çalışma, çok sayıda Şaman elbisesinin analiz edilmesi ve topluluklara göre sınıflandırılarak temel prensiplerinin ortaya konması açısından oldukça önemlidir.

Bu çalışmada; Avrupa'nın farklı ülkelerinde bulunan 9 müze arşivinde yer alan 16 adet Türk Şaman elbisesi incelenmiştir. Bu Şaman elbiselerinin yanı sıra *Linden-Museum / Stuttgart*, *Tampere Museums / Tampere* ve *Russian Museum of Ethnography / St.Petersburg* müzelerinin kataloglarından konuya katkısı olacağı düşünülmüş ve seçilen 9 adet Türk Şaman elbisesi çalışmaya dahil edilmiştir. 25 adet Türk Şaman elbisesine ait donanım tablosu oluşturularak değerlendirilmeye ve belgelenmeye çalışılmıştır.

Türk Şaman Elbiselerinde Biçim & İkonografi

Şaman elbiseleri öncelikle Şaman'ın mertebesine göre gruplandırılmalıdır. Çünkü Şaman elbisesinin donanımları Şaman'ın uzmanlaşması ile birlikte artmakta ve değişiklik göstermektedir. Acemi Şaman'ın faaliyetleri kısıtlı olduğundan giysisi de donanım açısından zayıftır. Acemi Şamanlar, dünyalar arası seyahati gerektiren durumlarla değil, basit hastalıkların sağaltımı gibi işlerle meşgul olmaktadır. Acemi Şaman'ın giysisindeki sadelik, Şamanlar arasındaki hiyerarşik düzeni belirlerken, aynı zamanda Şaman'ın ayinler sırasında göstermesi gereken performansını da kolaylaştırıcı bir durumdur. Çünkü deneyimli bir Şaman'ın elbisesi, ağırlığı oranında hareketleri de kısıtlayıcıdır. Şaman'ın saatlerce yorulmadan coşkulu bir şekilde dans etmesi yardımcı ruhlarının yetileri ve güçleri ile ilişkilendirilir ancak bunun aktiviteler için Şaman'ın fiziksel gücünün de gelişkin olması gerekmektedir.

Deneyimli Şamanların farklı alanlarda uzmanlıkları olabilmektedir. Bu durum birden fazla elbiseye sahip olmalarını gerektirmektedir. Araştırmacıların saha gözlemlerine dayalı notlarında, Şamanların sahip oldukları kutsal elbiselerin çeşitliliğinden bahsedilmektedir. Bazen de bu çeşitliliğin aynı elbise üzerinde toplanması, Şaman'ın ayinleri sırasında hem aşağı hem de yukarı dünyaya seyahat edebildiği şeklinde yorumlanmaktadır. Bu yaklaşımların her ikisi de anlaşılır görülmektedir. Ancak bazı giysilerdeki sembolizm zenginliği, Şaman'ın aynı elbiseyi farklı görevleri gerçekleştirmede kullanıyor olabileceğini de düşündürmektedir.

Şaman elbiseleri birbirlerinden farklı olmalarına rağmen, Şaman inanç sisteminin temel prensiplerine göre ortak simgesel özellikler göstermektedir. Giysilerin biçimi, kullanılan malzeme, süslemeler ve donatılarla kazandırılan bu simgesellik, Şaman elbiselerini somut bir nesne olmaktan çıkarıp, Şaman'ın zaman ve mekan sınırlarını aşabilmesini sağlayan bir vasıtaya dönüşmesinin koşuludur.

Asya ve Sibiryta bölgesinde yaşayan Türk halklarının Şaman elbiselerinin genel olarak deriden yapıldıkları görülmektedir. Şaman, kutsal elbisesini ayinler sırasında giydiğinden ve ayinlerin tabiatına uygun olarak fazlaca hareket etmesi gerektiğinden, tören elbiseleri günlük elbiselere oranla daha geniş formdadır. Bu giysiler, tercih edilen hayvanın derisine göre biçimsel farklılıklar göstermektedir. Büyük hayvanların derilerinden dikilen elbiseler daha az sayıda parçalardan oluşmaktadır. Küçük hayvanların derisi kullanıldığında ise giysi üzerinde daha fazla ek, dolayısı ile dikiş bulunur. Elbiseyi genişletmek için ilave parçalar geçirilir.

Genellikle deriden yapılan Şaman elbiseleri, basen hizasına kadar dikilmiş ceket formunda olup, etek uçlarına geçirilen sicim, saçak ve kordonlarla yere kadar uzanmaktadır. Kol altına da boydan boya dikilen bu şeritlerin, öncelikle giysiye biçimsel olarak kuş görünümü verdiği düşünülmektedir. Bu aynı zamanda kuşa dönüşmenin de bir yoludur. Altaylarda bu sicim ve saçaklar, dağ iyelerinin giysilerine benzetilirken, Yakutlarda yılanı ve kısmen büyü aracı olarak "saç"ı simgelemektedir.

Bu araştırmada, Türk Şamanların elbiseleri üzerinde; hayvan sembolizmi, ruh atası sembolizmi, iskelet sembolizmi, saldırı ve savunma sembolizmi, ay - güneş - evren sembolizminin öne çıkan unsurlar olduğu tespit edilmiştir. Hayvan sembolizmi; 1) Şaman elbiselerine takılan gerçek hayvan parçaları (kürk, uzuv, tüy, vb.), 2) Hayvanların belli kısımlarını sembolize eden metal unsurlar (boynuz, pençe, vb.), 3) Metalden yapılmış hayvan figürleri, 4) Elbisenin hayvan şeklinde biçimlendirilmesi, 5) Hayvan unsurlar içeren nakış işlemleri ve süslemeler ile kendini göstermektedir.

Elbiseler üzerindeki hayvan sembolizmi, Şaman'ın ruh atası ile doğrudan ilişkilidir. Asya'nın kuzeyinde yaşayan halklarda, her Şaman'ın bir hayvan ikizinin olduğuna inanılmaktadır. Zayıf Şamanların ana-hayvanları genellikle köpektir. Ana-hayvanı köpek, kurt, kuzgun ya da ayı olan Şamanlar, bu hayvanların aç gözlü olmaları nedeniyle hasta olma riski ile karşı karşıyadır. Ana-hayvanı boğa, aygır, kartal, kara ayı ve Sibiryta geyiği olan Şamanlar ise güçlü olanlardır (Sieroszewski, 1896: 626; Çoruhlu, 1995:20).

Araştırmaya konu olan tüm elbiselerde kuş sembolizmi öne çıkmaktadır. Bu simgesellik, başlıklarda ve elbiseler üzerinde görülmektedir. Kuş simgeselliği, kuş tüyleri, kuş pençesi ve gagası gibi gerçek unsurlar, kuş teleklerini simgeleyen metal sallantılar, kuş kanatlarını simgeleyen sicim ve saçaklarla gerçekleştirilmektedir. Ayı ve geyik sembolizminin daha çok kuzey halklarında öne çıktığı gözlemlenmektedir. Geyik sembolizmi kendisini çatal boynuzlu metal başlıklar, giysi üzerinde yer alan uçları boynuz şeklinde şekillendirilmiş metal unsurlar, elbisenin ana malzemesini oluşturan deri ve giysinin süslemesinde kullanılan geyiğin gerdan kılı ipliklerinin kullanılması ile göstermektedir. Elbiselerde, metalden hazırlanmış kuş ve ayı figürleri yer alırken, araştırmada geyiğin bizzat metalden yapılmış figürüne rastlanmamıştır. Ayı sembolizmi de daha çok savunma ve saldırı sırasında ayının gücünden faydalanma amacı ile bazen metal bir unsur olarak sallantılar arasında bazen de ayı kemiklerinin simgelendiği metal unsur şeklinde çizimlerde yer almaktadır.

Kuş kanatlarının Türk Şaman elbiselerinde oldukça yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Altaylar ve Hakaslarda kuş tüyleri başlık ve elbise üzerinde yer alır. Darhat, Tofa ve Tuva

Şaman giysilerinin ise başlıklarında kullanılır. Kuş tüyleri, Türk halklarının Şaman başlıklarının ortak özellikleridir ve ana unsuru teşkil etmektedir. Kuş tüylerinden oluşturulmuş çeşitli nesnelere de elbise üzerinde bulunması mümkündür. Özellikle Hakas Şaman elbiselerinin arka kısmında, kuş tüylerinden hazırlanarak kol altı hizasına takılan çanta biçimindeki nesnelere ve başlıktan aşağı uzanan kartal pençeleri de oldukça dikkat çekicidir. Türkler için kuş, özellikle de kartal figürü hem mitolojik açıdan hem de Türklerin yaşantısının bir parçası olarak önem kazanmaktadır. Türk kültüründe kuşların “töz” (ongon) olarak etkili oldukları bilinmektedir. “Töz”ler soyun ölen atalarını simgelediklerinden ve öldüklerinde kendilerinden sonra gelen nesli koruduklarına inanıldığından, özellikle Şaman inanç sistemi içerisinde koruyucu ruhlar (ata-ruhu) olarak karşımıza çıkmaktadır. Sibiryaya bölgesi mitolojik anlatılarında ise kuzgunun, Şaman’ın cinsiyet değiştirmesini simgelediğine dair inanışlar bulunmaktadır (Meletinsky, 1980:126). Tuvalılarda kuzgun ayrıca, kara gökyüzünün habercisidir ve gökyüzündeki hareketlenmeleri ilk olarak kuzgun farketmektedir (Kenin Lopsan, 1999: 437).

Altaylarda kara kuş, yukarı dünyada yaşayan Ülgen’in oğlunda karşılığını bulmaktadır. Çoğu kaynakta, kartalın Türklerin atası olarak kutsallaştığına dair bilgiler yer almaktadır. Yakutlarda karga da önem taşımaktadır (Alizade, 2012: 99-104). Troşanskiy, Pekarskiy ve Vasilyev Yakut Şaman elbiselerini Şaman’ın kuş-insan olarak tasvir edilen koruyucu ruhu ile ilişkilendirmektedir. Prokofyeva’da Altay Şaman kıyafetleri için aynı şeyi düşünmektedir. Altay mitolojisine göre Şamanlar, puhu kuşuna dönüşerek seyahat edebilmektedir. Halk arasında puhu kuşunun “kahin” olduğu görüşü yaygındır (Alekseyev, 2013: 216). Yakutların soylu kabilelerinin atalarının da kartal olduğuna inanılmakla birlikte şahin, atmaca, doğan gibi kartal cinsi hayvanların Türk mitolojisinde türeme hayvanı olarak özel bir yeri bulunmaktadır (Çoruhlu, 2014: 53). Altay Şaman elbiselerinin kuşu simgelediği iddiasının da çıkış noktası, üzerinde bulunan çok sayıda sicimler ve kurdelelerle ilgilidir. Prokofyeva bu fikrini açıkça dile getirmektedir. Ancak Potapov’a göre giysinin kuşu simgelediğinin açıkça bir kanıtı bulunmamaktadır (Potapov, 2012: 264). Bu konu hakkında henüz ortak bir kanaat oluşmasa da Türk Şaman elbiselerinde kuşun sembolizm açısından öncelikli hayvan olduğu açıktır.

Resim 1. Türk Şaman Elbiselerinde Kuş Sembolizmi Detayları (Fotoğraf: Kevser Gürcan Yardımcı).

Şaman elbiselerinde kuş sembolizminin ifade aracı, yalnızca elbise ve başlıklara takılan kuş kanat/tüyleri ya da sicim ve saçaklarla sınırlı değildir. Yakutlar ve komşusu olan diğer halklarda giysinin sırt kısmına takılan yassı metal sallantılar da kuş teleklerini ifade etmektedir. Ayrıca Hakas, Tofa, Dolgan ve Yakut Şaman elbiseleri üzerinde metalden ya da kumaştan yapılmış kuş figürleri yer almaktadır. Bu figürler Dolgan ve Yakutlarda ağırlıklı olarak su kuşu şeklinde ve metalden hazırlanmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Buryat, Evenk, Nagan ve Tunguz boylarında görülen su kuşu aksesuarlar da bu unsurun kuzeyli halklara has olduğunu ve halkların birbirlerinden etkilendiklerini göstermektedir.

Sibirya bölgesinde yaşayan halklar, kaz veya dalgıç kuşları gibi bazı su kuşlarını diğer kuşlardan ve hayvanlardan ayrı tutmaktadır. Onların ruhani varlıklar olduklarına inanılmaktadır. Yakut, Dolgan ve bazı Tunguz boylarının mezar taşlarında da bu kuşların resimlerine rastlanmaktadır. Bunun sebebinin, su kuşlarının ölen Şaman'ın ruhunu temsil ettikleri ve özellikle martı kuşunun bedeninde tekrar dünyaya gelerek yeni Şaman'ın bedenine girdiği inancı olduğu düşünülmektedir. Buryatlar da kendi soylarının kuğudan gelmiş olduğuna inanmaktadır (Harva, 2014: 379, 383).

Türk mitolojisinde geyik, koruyucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü geyik, Türk inanç sisteminde kutsal değer taşımaktadır. Bazı efsanelerde de şifa verici karakter olarak görülmektedir. Şaman elbiseleri üzerinde görülen geyik sembolizminin, kuzeyli halklarda yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Çoruhlu, 1995: 33). Araştırma kapsamında incelenen Türk Şamanlarına ait giysi ve aksesuarlar üzerinde yalnızca Dolganların Şaman elbiselerinde metalden hazırlanmış geyik boynuzuna rastlanmaktadır. Oysa Evenk, Ket ve Tunguzlarda bu unsur daha ön plandadır. Geyik unsuru konusunda Dolgan ve Ketlerin etkileşimlerinden bahsedilebilir. Geyik sembolizmi daha çok kuzeyli halkların metalden hazırlanan başlıklarında, özellikle Ket Şamanlarının göğüslük ve çizmelerindeki nakış

işlemeleri ile oluşturulan ve geyiğin dizkapağı ile toynaklarını resmeden desen (*soçur*) olarak görülmektedir. Dolgan, Ket ve Naganların Şaman elbiselerinde geyiğin gerdan kılımlı dikiş ve işlemlerde kullandıkları ve bu unsurların giysiyi kutsallaştırarak sihir gücü kazandırdığı inancı da göz ardı edilmemelidir. Ayrıca hem Türk hem de komşuları olan Asya ve Sibiryalı halkların Şaman elbiselerinin ana malzemesinin ağırlıklı olarak geyik derisi olduğu da unutulmamalıdır.

Ayı simgeselliği de geyikte olduğu gibi daha çok kuzeyde görülmektedir. Çalışma kapsamında ele alınan giysiler içerisinde, yalnızca Tunguzlara ait bir giyside ayı pençesinin metalden yapılmış şeklinin yer aldığı görülmektedir. Bu unsurun, eli ve ayakları ayı şeklinde olan mitolojik insansı karakter “*kandelok*” ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Bu karakter, Ket Şamanının çizmelerinde de kendini göstermektedir. Nagan Şaman elbiselerinde de ayının beş tırnaklı pençesini simgeleyen unsur yer almaktadır. Ayının burnu ve baş kemikleri aynı zamanda Ket Şamanının başlığının hazırlanmasında kullanılmaktadır. Bununla birlikte ayının metalden hazırlanmış figürüne, Türk halkları arasında yalnızca Yakut Şaman elbiselerinde rastlanmaktadır. Buryat elbisesi üzerinde de benzer bir unsur bulunsa da tam olarak ayı figürü olduğunu söyleyebilmek zordur. Ayı sembolizminin kendini en çok çizmelerde göstermesi, hayvan derisinden hazırlanmış olan çizmelerin yeterince güçlü olmadığı fikrine dayanmaktadır. Üzerine demirden hazırlanmış ayı pençeleri ve kemiklerini sembolize eden unsurların takılması Hoppal’a göre, Şaman’ın aşağı dünyaya inmesinde ve kötü ruhlarla olan mücadelesinde başarılı olabilmesi için gereklidir (Hoppál, 2012: 222). Sibirya bölgesinde ayı, canlılar ve ölümler arasındaki aracı olarak görülmektedir. Avrasya’da ise, diğer hayvanların lideri ve koruyucusu olduğu düşünülmektedir. Ayı, Şamanik inanç sistemi içerisinde, yardımcı ruh kimliği içinde, iyileştirici yönüyle ön plana çıkmaktadır. (Gemuev, 1989: 181).

Türk Şaman elbiselerinde sembolizmi görülen diğer bir hayvan ise balıktır. Yakut ve Dolgan Şaman elbiselerinde bulunan bu unsurun denize yakın olan halklar için daha fazla önemi bulunduğu düşünülmektedir. Şaman’ın seyahati sırasında deniz ya da nehirleri aşmasına yardımcı olması ve balıkçılığın önem kazandığı halklarda avın bereketli geçmesi için yapılan ayinlerde kullanımına gerek duyulmuş olması muhtemel görülmektedir.

Şaman elbiselerinde yer alan yılan sembolizmi, açıklanması oldukça zor bir konudur. Çünkü giysiler üzerindeki kordon, sicim ve saçakların aynı zamanda yılanları ve diğer sürünenleri simgeledikleri de düşünülebilir. Bazı kordonların içi doldurularak kimi zaman tek, bazen de üç (ya da daha çok) kuyruklu hazırlanmış olmaları, bu unsurların sadece giysiyi kuş görünümü verme amacına hizmet etmediklerini düşündürmektedir. Bu durum neredeyse tüm Şaman elbiseleri için geçerlidir. Çünkü Türk ve komşu halkların hemen hepsinde bu sicim ve saçaklar yer almaktadır. Dolganlar ve Yakutlarda; sicim, saçak ve üç kuyruklu kordon, Hakaslarda; kumaş ve keçe şeritler yılan imajı vermektedir. Altay, Tofa ve Kalmuklarda ise; şerit kumaşlardan hazırlanmış ve özellikle yılanla benzetilmiş, Anohin’in “yutba” ve “abra” (yer altı canavarları) tanımlamasına uygun unsurlar yer almaktadır. Tuva Şamanlarına ait bir kısım elbisede ise; Dolgan ve Yakut Şaman elbiselerinde görülenlere benzer örgü ve sicimler yer alırken, giysinin birinde gözleri boncuklarla belirginleştirilmiş, kumaş şeritlerden hazırlanmış ve kuyruk kısımlarına saçak geçirilmiş yılan figürlerinin, elbisenin ön ve arka kısmını tamamen kapladığı görülmektedir. Türklerin komşusu olan Evenk ve Tunguz Şaman elbiselerinde de yılanlar oldukça detaylı bir şekilde deri ve kumaşlarla, bazen tek bazen de çok başlı olarak hazırlanmış bulunmaktadır. Yılan, Türk mitolojisinde yeraltı dünyası ile ilişkilendirildiğinden, bazı folklor metinlerine hayır ve bereket olarak girmiştir. Bununla

birlikte göller ve nehirlerde yaşayan ve insanları yutan mitolojik yılanın da varlığı bilinmektedir. Üç kuyruklu yılanlar üç katlı Türk dünya modelini simgelerken, kuyruğu bağlı yılanlar da büyü ile ilişkilendirilmektedir (Alizade, 2012: 85).

At, Şaman inanç sistemi içerisinde ritüellerde yer alan esas unsurlardan biridir. Atın kendisi fiziksel olarak yer almasa da, ayin sırasında ateşe atılan at kılı, Şaman'ın üzerine oturduğu beyaz kısrak postu ve atı simgeleyen Şaman'ın değneği gibi unsurlar, simgesel olarak atın ritüele katılmasını sağlar. At kılına ateşe atılması, Şaman'ı hem yer altına götürecektir hem de gökyüzüne çıkaracak hayvan/aracın çağırılması içindir. Bu yolculuk aynı zamanda Şaman'ın ruhunun bedenden ayrılmasını ve ölüp-dirilmeyi de ifade etmektedir. Şaman mitolojisinde at, "ölüm hayvanı" ve "ruh göçürücü olarak" tanımlanmaktadır (Eliade, 1999: 566, 570). Şaman'ın ritüelleri sırasında at şekline bürünmesi değil, ata (değneğine) binmesi söz konusudur. İncelenen Türk Şamanlarına ait giysiler üzerinde at sembolizmi, keçeden yapılmış unsurlar olarak Hakaslarda, metalden yapılmış at figürleri olarak Yakutlarda görülmektedir. Buryat ve Tunguz Şaman elbiselerinin arka kısmındaki metal sallantılar arasında da at figürüne rastlanmaktadır.

Kurt ve köpek de Türk mitolojisinde ve günlük hayatta oldukça önem verilen hayvanlar olmalarına rağmen, Şaman elbiseleri üzerinde simgesel unsurlarına çok az yer verilmiştir. Nenet Şaman elbisesinin başlığının (kapüşon) köpek derisinden yapılması dışında, metalden hazırlanmış köpek figürlerine Yakut ve Buryat Şaman elbiselerinde rastlanmaktadır. Bununla birlikte Şaman elbiselerinin bir kısmında bulunan küçük hayvan kürklerinin hangi hayvana ait olduğunun anlaşılması oldukça zordur. Bunların arasında köpek, kurt ya da tilki gibi hayvanların bulunabileceği düşünülmektedir. Dolgan ve Yakutlarda kurt, köpek ya da tilkinin Şaman'ın yardımcı ruhları arasında yer aldığı bilinmektedir. Küçük figürleri yapılan bu hayvanların, ruhlar alemine gönderildikleri, Şaman'ın ayinler sırasında söylediği ilahilerden de anlaşılmaktadır (Harva, 2014:384).

Giysiler üzerinde bulunan ruh atası figürü, halklara göre şekil ve malzeme olarak farklılık göstermektedir. Altay Şaman giysilerinin birinde, kumaş parçalarından hazırlanmış insansı figür tespit edilmiştir ancak bunun kesin olarak ruh atası figürü olduğunu söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte elbisenin omuz kısmında, yakanın hemen altında yer alan ve Ülgen'in kızlarını simgelediğine inanılan 7 adet bebek, Altay Şaman elbisesinin ana unsurlarından sayılmaktadır. Aynı unsurlar, benzer özelliklerde ve sayılarda Tuva ve Kalmukların Şaman elbiselerinde de yer almaktadır. Hakas Şaman elbiselerinde insansı figür, siyah, kırmızı ve beyaz renklerde keçeden hazırlanmaktadır. Elbisenin arka kısmında, omuzdan yere kadar uzanan şeritler üzerine dikilmektedir. Tofa Şaman elbisesi üzerinde metal ya da kumaştan hazırlanmış bir ruh atası figürüne rastlanmamaktadır. Ancak başlığın alın kısmına göz, kaş, ağız ve burun şekli oldukça muntazam olarak işlenmiş ve kulak detayları da unutulmamıştır.

Ruh atası figürü, "emeget" adı ile özellikle Yakutlar ve Dolganlarda, metal olarak karşımıza çıkmaktadır. Ruh atasını simgeleyen metal figürler biçimsel olarak birbirlerinden farklılık gösterirken, bazılarının yüz detayları bile oldukça açık olarak resmedilmiştir. Sieroszewski, "emeget"i ölü Şaman'ın ruhu (ruh atası) olarak tanımlamaktadır. İnsan bedeni büyük Tanrıların gücünü almaya yetmeyeceğinden, Şaman'ın koruyucu ruhu Şaman'ın dışında ve daima yanında bulunmaktadır. Şaman çağırır çağırılmaz gelmekte, ona yardım etmekte, korumakta ve tavsiyeler vermektedir. Şaman, yalnızca "emeget" vasıtasıyla görmekte ve duymaktadır (Czaplicka, 1990: 21). Yakut Şamanları; Büyük, Orta, Küçük Şaman olarak üç grupta toplanmaktadır. Büyük Şamanlar Ulu Toyon'dan (Toien) emeget'e sahiptir. Orta

Şamanların da “emeget”leri vardır ancak yüksek derecede etkili değildir. Küçük Şamanların “emeget”i yoktur. Onlar gerçek Şaman sayılmazlar. Yalnızca önemsiz bazı rahatsızlıkların tedavisi, rüya yorumlama ve küçük şeytanları kovma işlerini gerçekleştirebilme yeteneğine sahiptirler (Czaplicka, 1990: 35).

Resim 2. Türk Şaman Elbiselerinde Ruh Atası Sembolizmi Detayları (Fotoğraf: Kevser Gürcan Yardımcı).

Altay, Tofa ve Tuva Şaman elbiselerinde nakış ve dikişle yapılan süslemeler, giysiye estetik bir görünüm kazandırmaktadır. Altaylardaki süslemeler zemin beyaz ise kırmızı ile, kahverengi ise beyaz iplik ile yapılmaktadır. Baklava dilimi şeklinde olup, tipik Altay deseni olarak adlandırılan, köşelerinde boğumlar oluşturularak hazırlanan bu desene, Kalmukların giysilerinde de rastlanmaktadır. Altay ve Kalmuk Şamanlarının elbiseleri genel hatlarıyla da birbirlerine oldukça benzer durumdadır. Tofa ve Tuva Şaman elbiseleri üzerindeki nakışlar ise, kumaş şeritlerle yapılmış ve iskelet sembolizmini öne çıkaran uygulamalardır. Bu iki topluluktaki iskelet sembolizmi, diğer halklara göre oldukça belirgindir. Dolganların göğüslük kısmına da kumaş şeritlerle iskelet görünümü verilmiştir ancak Yakutlardaki gibi kol ve kaburga kemiklerini simgeleyen metal plakalar daha belirgindir. Metal plakalarla iskelet sembolizmi, Buryat, Evenk, Nagan ve Tunguz Şaman elbiselerinde de görülmektedir. Ketlerde ise, geyik kemiklerini simgeleyen nakış ve metal unsurlar, göğüslük ve çizmede yer almaktadır.

İskelet sembolizmi, Şaman elbiselerinin ön, kol ve kısmen de arka kısımlarında görülmektedir. İskelet sembolizmi, bazen kumaş şeritlerin applike edilmesiyle, bazen hayvan kılıyla nakış olarak işlenmesiyle, bazen de metal çubuk ve plakaların omurgayı ifade eder şekilde dizilmeleriyle oluşturulmaktadır. Bu kemiklerin, elbisenin sahibi olan Şaman'ın ruh atasını (daha önce Şaman olan) simgeledikleri düşünülmektedir. Aynı zamanda Şaman'ı özellikle yerin altına gerçekleştirdiği seyahatlerinde, kötü ruhlar ve öteki dünya yaratıklarının saldırılarına karşı fiziksel olarak da koruyan bu zırhlar, Şaman'ın koruyucu ruhlarını da ifade etmektedir. Şaman elbiselerindeki iskelet sembolizmi, bu görüş ve inanışlarla sınırlı değildir. Türk Şamanlığı'nın en önemli özelliği, adayın Şamanlığa geçişinden önceki ölüm yeniden dirilme aşamasıdır. “Sırta erme” denilen ve “yeniden doğma” anlamına gelen bu olgu, Şaman'ın “görme ve bilme” (sıradan insanlardan farklı olarak, görülmeyeni görebilme ve bilinmeyeni -gaybı- bilebilme) yeteneklerinin kazandırıldığı ritüeli ifade etmektedir. Şaman, ancak bu kazanımın ardından dünyalar arası seyahat edebilmekte ve yerin altına inebilmektedir. Bu inanış, günümüzde hala geçerliliğini korumaktadır (Arslan, 2007: 68). Yani bu kemikler bir bakıma Şaman'ın devamlılığının (ölümsüzlüğünün) bir kanıtı olarak kendi kemiklerini simgelemektedir.

Ölüp yeniden dirilme deneyimi, Şaman'a aynı zamanda öteki dünyada soyundan gelenlere rehberlik etmesi için imkan sağlamaktadır. İki dünyanın, ölümlerin ve dirilerin ruhları arasında moderatörlüğün anahtarıdır. Bunun göstergesi de Şaman elbiseleri üzerindeki iskelet sembolizmidir (Hoppál, 1993: 188-189). Elbiselerde görülen iskelet sembolizmi, çizmelerde de devam etmektedir. Anohin bu durumu Şaman'ın öteki dünyaya ruh göçü olarak yorumlamaktadır (Hoppál, 2012: 222). Kötü ruhların dünyalarını ziyareti sırasında metal plakalar şeklindeki bu kemikler, kalkan vazifesi görmekte ve Şaman'ı korumaktadır (Aleksyev, 1980: 187).

Resim 3. Türk Şaman Elbiselerinde İskelet Sembolizmi Detayları (Fotoğraf: Kevser Gürcan Yardımcı).

Bu metal plakaların yanı sıra Şaman elbisesi üzerindeki çanlar, çingiraklar, yay ve oklar ile nakışlardaki detaylar göstermektedir ki Şaman elbisesi Şaman'ın zırhıdır. Ancak burada Şaman'ın donanımlı bir savaş giysisi ile ayin yapmaya niyetlendiği düşünülmemelidir. Çünkü Şaman'ın aktiviteleri sırasındaki muhatapları fiziksel güç kullanan insan ya da hayvanlar değil, düşünsel anlamda mücadeleye giriştiği ruhlar ve öteki dünyanın yaratıklarıdır. Dolayısı ile bu metal donanımlar sembolik değer taşımaktadır ancak gerçekçiliğin de ön planda tutulmuş olması dikkate değer görülmektedir.

Çoruhlu'ya göre de giysi üzerindeki demir nesnelere kötü ruhların saldırılarına karşı bir kalkan vazifesi görmektedir ve madeni nesnelere canlı olduğu düşünüldüğünden bunların paslanmayacağına inanılmaktadır (Çoruhlu, 2010: 76). Ayrıca araştırmacılar Şaman'ın, çan ve çingirakların çıkardığı seslerle kötü ruhları korkutup kaçırmaya çalıştıkları üzerinde durmaktadır. Oysa Şaman'ın pek çok ruhtan yardım aldığı ve bu ruhların ayinden hemen önce gelip Şaman'ın davuluna ve elbisesine yerleştikleri bilinmektedir. Ayin sırasında Şaman'ın çan ve çingirakların sesleriyle ruhları yardıma çağırdığı gerçeği unutulmamalıdır.

Çan ve çingiraklar Türk halkları arasında Altay, Dolgan, Hakas, Tofa ve Yakut Şaman elbiselerinde önemli bir yere sahip bulunurken, Darhat, Nenet ve Tuva Şaman elbiseleri üzerinde görülmez. Tuva Şaman elbiselerinde bu nesnelere yerine geçebilecek başka metal unsurlar bulunmaktadır. Yine savunma aracı olarak görülen yay ve oklar ile üzerinde sallantılar (boru çubuklar) bulunan yay "konura"nın ise, Altay, Tuva, Tofa ve Kalmukların Şaman elbiselerinin aksesuarları olduğu söylenebilir. Komşu halklardan, Buryat, Evenk, Kalmuk, Solon ve Tunguzlar arasında da çan ve çingirak kullanımının yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bu aksesuarlar elbiselerde, farklı ebat ve sayılarda bulunmaktadır. Bunların yanı sıra kısmen Dolganlar ve daha çok Yakutlarda görülen, Şaman elbiselerinin sırt kısmına

takılan yassı metal sallantılar ve metal boru çubuklar bulunmaktadır. Bunlar da giysiye zırh görünümü kazandırmakla birlikte, hem ruhların gelip yerleştikleri unsurlar, hem de kuş telekleri olarak yorumlanmaktadır. Bu unsurlara Yakut ve Dolganlarla birlikte, komşuları olan Buryat, Evenk, Ket, Nagan ve Tunguz Şaman elbiselerinde de rastlanmaktadır.

Resim 4. Türk Şaman Elbiselerinde Saldırı ve Savunma Araçları Sembolizmi Detayları (Fotoğraf: Kevser Gürcan Yardımcı).

Güneş ve ay sembolizmi, Şaman elbiselerinin değerlendirilmesinde üzerinde durulması gereken önemli konulardan biridir. Türk kültüründe ay ve güneş oldukça önemlidir. Türklerin tarih boyunca güneşe verdikleri önem ve duydukları saygı (Kağan çadırlarının kapılarının doğuya bakması, vb.) bunun bir göstergesi sayılmaktadır. Kenin Lopsan Tuva geleneklerinde Güneş'in anne, Ay'ın da baba olarak görülmesini; 'şafak söker sökmez güneşin doğudan yükselirken annenin de yurdun sahibi olarak çocuklarına baktığı, babanın ise ay gibi her zaman uzakta olduğu, kısa bir zaman görünüp kaybolduğu' şeklinde açıklamaktadır (Kenin Lopsan, 1996: 57).

Şaman elbiselerinde kozmogonik unsurlar Şaman'ın üst ve alt dünyaya yolculuklarıyla ilgilidir (Aleksyev, 2013: 187). Özellikle Yakut Şaman elbiselerinin arkasında bulunan metal güneş ve ay sembollerinin, Şaman'ın karanlık dünyaya seyahatleri boyunca onun yolunu aydınlattıklarına inanılmaktadır (Hoppál, 1993: 188-189). Türk Şaman elbiselerinde ay, güneş ve yıldızlara ilişkin detaylar, Dolgan, Tofa ve Yakut Şaman elbiselerinde bulunmaktadır. Aslında ay ve güneş kültü, Türk halklarının hemen hepsinde oldukça önemli bir olgu olmasına rağmen bu unsurların yaygın olmayışı dikkat çekicidir. Dolgan ve Yakutlarda bu unsurlar birbirine benzer niteliktedir. Şaman elbiseleri üzerinde yer alan yuvarlak metal unsurların hangilerinin "yerin deliği"ni, hangilerinin "Şaman aynası"ni hangilerinin de "güneş ve ay"ı simgelediklerinin anlaşılması çok sayıda elbiseyi karşılaştırmayı ve giysilerin sahibi olan Şamanlardan alınan bilgilerin değerlendirilmesini gerektirmektedir. Türk halklarının yanı sıra ay ve güneş sembolizmi Buryat, ve Evenk Şaman elbiseleri üzerinde de görülmektedir.

Yakut Şaman elbiselerinde diğer Türk halklarına göre daha fazla metal unsur yer almaktadır. Bu unsurların metalden ve çoğunlukla da demirden yapılmış olmasının Türk kültüründe eskiden beri var olan ve önemi bulunan demirci kültü ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca yer altında bulunup da insanlara kötülük gönderen Erlik'in sarayının demirden olması, demir pençelerinin bulunması vb. inanışlar, Şaman'ın yer altı seyahatlerinde demir unsurunu kullanmasını destekleyen etkenler olmaktadır. Böylelikle Şaman, hem yerin altına inmede bu unsurların ağırlığından faydalanabilecek hem de kendini kötü ruhların saldırılarından koruyabilecektir. Metal aksesuarların kutsanması için kesilen hayvanın kanının sürülmesi de bu nesnelere manevi beklentinin göstergesidir.

Resim 5. Türk Şaman Elbiselerinde Ay-Güneş/Evren Sembolizmi Detayları (Fotoğraf: Kevser Gürçan Yardımcı).

Dolgan Şaman elbiseleri metal donanımları açısından değerlendirildiğinde, Yakut Şaman elbiselerine, sicim ve saçaklara bakıldığında ise Altaylarınkine benzemektedir. Dolgan ve Naganlarda sırt kısımlarda dalıcı kuş figürleri, Altaylarda aynı noktada bebek tasvirleri bulunmaktadır. Altay Şaman elbiselerinin üzerinde ve kollarında nakış işleme ile zırh oluşturulurken, bu donanım, Dolganlarda metal levhalarla sağlanmaya çalışılmaktadır. Altay Şaman elbiselerinde deniz kabukları ile süsleme yapılırken Dolganlarda boncuk işleme öne çıkmaktadır.

Dolgan ve Nagan Şaman elbiselerinin ana malzemesi olan deri kırmızıya boyanmaktadır. Şirokogorov, kuzey Sibiryalı halklarında bu geleneği ruhların korkutulmasına bağlamaktadır. Altay Şaman başlıklarının kırmızı renkte olması da aynı sebeptendir. Şirokogorov ayrıca, Amur vadisindeki halkların Şaman kıyafetlerinde Çin kültürünün etkisi olduğunu belirtmektedir. İncelenen Oroçi ve Solon elbiseleri üzerinde bu etki oldukça belirgindir (Harva, 2014: 415).

Alekseyev, Müzelerde Sibiryalı Şaman elbiselerinin az sayıda ve genellikle 19.yy sonu ve 20.yy başına ait olduklarını bildirmektedir. Buna bağlı olarak, Altay, Hakas, Tuva ve Yakut Şamanlarının elbiselerine takılan takıların farklı olmasını da Şaman giysilerinin geç dönemde ortaya çıkmış ya da önemli ölçüde değişmiş olmasından kaynaklanmış olabileceğini ileri sürmektedir. Tespit edilen Şaman elbiseleri ele alındığında, müzelerde az sayıda korunmuş örneğin bulunduğu ve bunların da 19.yy sonu ve 20.yy başına tarihlendirilmiş olduğu doğrudur. Ancak elbise ve donanımlarındaki farklılık, her bir giysinin Şaman'ın ruh atasının talepleri doğrultusunda hazırlanmış olması, Şamanların koruyucu/yardımcı ruhlarının da birbirinden farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca tüm kültürel unsurların

gelişmesinde, yaşanan bölgenin coğrafi ve sosyal ortamının etkisi göz önünde bulundurulduğunda, hangi dönemde olursa olsun farklılıklar kaçınılmaz hale gelmektedir.

Sonuç

Türklerde Şamanizmin başlangıcından günümüze kadar gelen süreç içerisinde, bu inanç sisteminin varlığı ve esaslarına ilişkin yorumlamalar yapabilmemizi sağlayan ana eleman, Şaman'ın kutsal ve aynı zamanda simgesellik yüklü elbiseleridir. Şaman elbiseleri, Şaman inanç sistemi esaslarının ortaya konması açısından zengin bilgiler içermektedir. Burada önemli olan, birbirinden kopuk gibi görünen bilgilerin dikkatlice doğru yerlerine yerleştirilmeleridir. Çünkü ortada (bugüne kadar gelebilmiş materyaller ve uygulamalar ile birlikte) zaman içerisinde kaçınılmaz olarak değişime ve dönüşüme uğramış bir kültürel olgu bulunmaktadır. Bu çalışmada, Avrupa müzelerinde korunan Türk Şaman elbiseleri ele alınmıştır. Literatürde yer alan örnekler geniş bir perspektiften bakılarak, Şaman'ın ritüellerini gerçekleştirdiği bu kutsal giysilerin, biçim, malzeme ve simgeselliği açısından değerlendirilme ve yorumlanma imkanı bulunmuştur. Şaman elbiselerinden hareketle, Türklerde Şaman inanç sistemine ilişkin temel prensiplerin anlaşılmasının yanı sıra, bölgeye, halklara, Şaman'a ve ritüellere ilişkin özgün yanların ortaya konmasının mümkün olabileceği anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, bu çalışmada ele alınan örnekler, Şaman elbiselerinin belli bir sistematiğe bağlı olarak hazırlandıklarını ve kullanıldıklarını göstermektedir. Türk Şaman giysileri, Şaman inanç sisteminin kodlarının çözümlenmesi böylelikle Türk kültürünün esasının anlaşılması için büyük öneme sahiptir.

KAYNAKÇA

- Agapitov, NN., Khangalov MN., (1883). 'Materialy dlia izucheniia shamanstva Sibiri: shamanstvo u Buryat Irkutskoi gubernii (Materials for the Study of Shamanism in Siberia: Buryat Shamanism in Irkutsk Guberniia)', *Izvestiia Vostochno-sibirskago otdela Russkago geograficheskago obshchestva*. 14: 1-2: 46 - 55.
- Alekseenko, EA., (1996). 'Categories of the Ket Shamans', *Shamanism in Siberia*. Eds. Vilmos Diószegi, Mihaly Hoppál, International Society for Shamanistic Research, Vol.2, Budapest: Akadémiai Kiadó. 33 - 42.
- Alekseyev, NA. (2013). *Türk Dilli Sibirya Halklarının Şamanizmi*. Çev. Metin Ergun, Konya: Kömen Yayınları.
- Alekseyev, NA. (1980). *Rannie formy religii tyurkoyazychnykh narodov Sibirii*. Novosibirsk: Nauka.
- Alizade, R. (2012). *Türk Mitolojisinde Kültürler*. İstanbul: Aydın Üniversitesi Yayınları.
- Anohin, AV., (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. Çev. Z. Karadavut, J. Meyermanova, Konya: Kömen Yayınları.
- Arslan, AA. (2007). 'Orta Asya Türk ve Amerika Kızılderili Şamanlarının Giysileri' *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. 51-81.

- Cambell, J., (1988). Historical Atlas Of World Mythology Vol: I The Way Of The Animal Powers Part : II Mythologies of the Greathunt. New York: Perennial Library Harper & Row Publishers.
- Czaplicka, MA. (1990). Shamanism in Siberia. United Kingdom: Lightning Source UK Limited Ltd.
- Çoruhlu, Y. (1995). 'Türk Sanatında Köpek Figürlerinin Sembolizmi', Toplumsal Tarih. III-14: 20-25.
- Çoruhlu, Y. (2014). Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi. İstanbul: Kömen Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (1995). 'Türk Sanatı'nda Görülen Geyik Figürlerinin Sembolizmi', Toplumsal Tarih. III-18: 33-42.
- Çoruhlu, Y. (2010). Türk Mitolojisinin Ana Hatları. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Davletov, T.B. (2007). 'Kamlık İnancında Kam (Şaman) ve Kümelenme Geleneği Üzerine' Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. 89 - 96.
- Devlet, E. (2001). 'Rock Art and yhe Material Culture of Siberian and Central Asian Shamanism' The Archaeology of Shamanism, Ed. Neil S. Price, London-New York. 43 - 55.
- Dioszegi, V. (1968). 'The Problem of the Ethnic Homogeneity of Tofa (Karagas) Shamanism', Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia, Ed. Vilmos Diószegi, Budapest: Akadémiai Kiadó. 239 - 329.
- Eliade, M. (1999). Shamanism İlkel Esrime Teknikleri. Çev. İsmet Birkan, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Findeisen, H., Gehrts, H. (1983). Die Schamanen Jagdhelfer und Ratgeber, Seelenfahrer, Kunder und Heiler, Köln: Eugen Diederichs Verlag.
- Gemuev, IN. (1989). 'Bear Cult in Western Siberia', Uralic Mythology and Folklore. Eds. M. Hoppál and J. Pentikäinen, Budapest: Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Sciences.
- Halifax, J. (1982). Shaman The Wounded Healer, London: Thames and Hudson.
- Harva, U. (2014). Altay Panteonu, Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar. Çev. Ömer Suveren, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Hoppál, M. (2012). Avrasya'da Şamanlar. Çev. Bülent Bayram - H. Şevket Çağatay Çapraz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hoppál, M. (1993). 'Shamanism: Universal Structures and Regional Symbols', Shamans and Cultures, Ed. Mihaly Hoppál-Keith D. Howard, Budapest: Akademiai Kiado, Los Angeles: International Society for Trans-Oceanic Research. 181 - 192.
- Hoppál, M. (1993). 'Studies on Eurasian Shamanism', Shamans and Cultures, Ed. Mihaly Hoppál - Keith D. Howard, Budapest: Akademiai Kiado, Los Angeles: International Society for Trans-Oceanic Research. 258 - 288.
- Hoppál, M. (2013). Shaman and Sembols Prehistory of Semiotics in Rock Art. Budapest: International Society for Shamanistic Research.

- İnan, A. (2013). Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar. Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ivanov, SV. (1978). ‘Elementı Zaşitnogo Dospeha v Şamanskoy Odejde Naradov Zapadnoy i Yujnoy Sibiri’, Etnografiyac Narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri. Novosibirsk.
- Jakobsen, MD. (1999). Shamanism Traditional and Contemporary Approaches to the Mastery of Spirits and Healing, New York: British Library Cataloguing in Publication Data, Berghahn Book.
- Kasten, E. (2009). Schamanen Sibiriens Magier Mitter Heiler. Stuttgart: Linden Museum.
- Kenin Lopsan, MB. (1999). ‘Tuvaların Eski Gelenekleri’, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. 8: 458-468.
- Kenin Lopsan, MB. (1996). Shamanic Songs and Myths of Tuva, (ISTOR Books Vol.6) Ed. Mihaly Hoppál, Budapest: Akademia Kiadó.
- Ksenefontov, GV. (1929). Samanizm i Hristianstvo. İrkutsk: Hrestes.
- Ksenefontov, GV. (2011). Yakut Şamanlığı. Trans. Atilla Bağcı, Konya: Kömen Yayınları.
- Lewis, I. Myrddin (1971). Ecstatic Religion An Anthropological Study of Spirit Possession and Shamanism USA: Penguin Books.
- Lewis W., David J. (1997). Harnessing the brain:vision and shamanism in Upper Paleolithic Western Europe, Beyond Art: Pleistocene Image and Symbol. Ed. M. Conkey, O. Soffer, D. Stratmann and N.G. Jablonski, San Francisco: University of California Press.
- Meletinsky, EM. (1980). ‘The epic of Raven among the Paleoasiatics: relations between Northern Asia and Northwest America in folklore’ Diogenes. Vol.28, 110: 98-133.
- Pentikainen, J. (1998). ‘The Shamans and Shamanism’, Shamans. Eds. Juha Pentikäinen, Toimi J. Jaatinen, .., Tampere: Tampere Museums Publications. 29 - 50.
- Potapov, LP. (2012). Altay Şamanizmi, Çev. Metin Ergun, Konya: Kömen Yayınları.
- Prokofyeva, ED. (1971), ‘Şamanskie Kostyumi Narodov Sibiri’’, Religioznie Predstavleniya i Obryadı Narodov Sibiri v. XIX – naçale XX v. Leningrad.
- Russian Museum of Ethnography (2006) Between the Worlds Shamanism of the Peoples of Siberia (from the Collection of the Russian Museum of Ethnography: an Album). Eds. V. Gorbacheva, K. Solovyeva, Moskow: Khudozhnik i Kniga Publishers.
- Sierszowski, VL. (1896), ‘Yakuty: Opyt Etnograficheskogo Issledovania’, Russkoe Geograficheskoe Obshchestvo. 625-651.
- The National Museum of Denmark (2007), Peoples of the Earth. Kopenhagen: Guides to the National Museum Ethnographic Collection.
- Vajnstejn, SI. (1996), ‘The ērens in Tuva Shamanism’, Shamanism in Siberia. Eds. Vilmos. Diószegi, Mihaly Hoppál, Society for Shamanistic Research, Vol.2. Budapest: International Akadémiai Kiadó. 167 - 177.
- Znamenski, AA. (2003), Shamanism in Siberia Russian Records of Indigenous Spirituality. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers.